

Zachowania przedsiębiorcze studentów w świetle badań ankietowych¹

Wprowadzenie

W wyniku transformacji ustrojowo-systemowej nastąpił dynamiczny rozwój przedsiębiorczości. Na rynek pracy wchodzi kolejna rocznica absolwentów studiów wyższych. Jaki jest ich potencjał przedsiębiorczości? Czy są aktywni? Czy posiadają pomysł na biznes i są skłonni poświęcić się prowadzeniu działalności gospodarczej? Co decyduje o wyborze danej formy aktywności zawodowej? Wydaje się, że warto podjąć próbę poznania ich postaw odnośnie zachowań związanych z aktywnością przedsiębiorczą (zwłaszcza na tle deklaracji studentów z innych krajów Europy Środkowowschodniej w adekwatnych obszarach tematycznych).

Celem głównym niniejszego opracowania była analiza postaw i zachowań przedsiębiorczych studentów studiów dziennych w wybranych krajach europejskich. W dążeniu do realizacji celu głównego analizie poddano:

- aktywność proprzedsiębiorczą studentów,
- posiadanie pomysłu na własną działalność gospodarczą i systematykę barier w jego wdrażaniu,
- skłonność do założenia własnej firmy,
- czynniki determinujące wybór formy aktywności zawodowej.

Opracowanie ma charakter teoretyczno-empiryczny. Wykorzystane źródła to istniejący materiał teoretyczny zawarty w literaturze dotyczącej poruszanej problematyki. Podstawowym źródłem danych empirycznych są międzynarodowe badania przedsiębiorczości przeprowadzone w 2006 r. na grupie studentów studiów dziennych (SES 2006).

Przedsiębiorczość w teorii ekonomii

Złożoność i wielowymiarowość kategorii przedsiębiorczości sprawia, że problematyką tą zajmują się przedstawiciele wielu nauk: ekonomiści, psychologowie, socjologowie czy antropologowie. Uwzględniając powyższe można obecnie spotkać się z trzema podejściami do przedsiębiorczości: ekonomicznym,

* Autor jest pracownikiem Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania Uniwersytetu Szczecińskiego. Artykuł wpłynął do redakcji w styczniu 2008 r.

¹ Artykuł powstał w ramach badań podczas międzynarodowego projektu SES 2006 – an international survey of full-time students in higher education.

psychologicznym i socjologicznym. Podejście wyływające z nauk ekonomicznych kładzie nacisk na określenie roli przedsiębiorcy w rozwoju ekonomicznym na szczeblu mikro (przedsiębiorstwo) i makro (gospodarka). W podejściu psychologicznym zwraca się uwagę głównie na cechy osobowości i charakteru jednostki wpływające na jej sukces czy porażkę przedsiębiorczą. Szkoła socjologiczna z kolei określa wpływ czynników społecznych (np. wykluczenie z rynku pracy) i kulturowych na podejmowanie aktywności przedsiębiorczej [Gaweł, 2005, s. 16]. Należy jednakże stwierdzić, iż najdłuższa i najbogatsza jest historia badań przedsiębiorczości w ramach nurtu ekonomii [Kraśnicka, 2002a, s. 187].

Kategoria przedsiębiorczości pojawiła się, począwszy od II połowy XVIII w., w pracach ekonomistów klasycznych: R. Cantillona (któremu przypisuje się pierwszeństwo w użyciu terminu „przedsiębiorca”), A. Smitha, D. Ricardo, J.B. Saya (uznawanego przez niektórych za twórcę pojęcia przedsiębiorczości), J.S. Milla (szerzej [Bratnicki, Kulikowska, 2000, s. 42], [Maćko, Tyszka, 2001-2002, s. 55], [Zaleska, Owczarz, 2005, s. 138]). Niezmiernie istotny dla analizowanej problematyki jest wkład A. Marshalla, który rozszerzył tradycyjne ujęcie czynników wytwórczych o dodatkowy zasób jakim jest organizacja produkcji czy przedsiębiorczość, wprowadzając niniejszym przedsiębiorcę do teorii szkoły neoklasycznej [Kunasz, 2006, s. 36].

Należy jednakże zauważyć, iż w większości klasycznych i neoklasycznych ujęć kluczową rolę odgrywa mechanizm rynkowy, który poprzez system ustalania cen reguluje procesy produkcyjne, zapewniając efektywną alokację zasobów, przedsiębiorca zaś stoi niejako w cieniu procesów rynkowych i sprowadzany jest raczej do roli perfekcyjnie kalkulującego robota stanowiącego zależny komponent w automatycznym systemie jakim jest firma [Baumol, 1968, s. 53].

Krytyczna analiza wspomnianego dorobku zaowocowała ukształtowaniem się nowych ujęć tejże problematyki, które bardziej zaakcentowały rolę przedsiębiorcy w procesach rynkowych. Za [Hebertem, Linkiem, 1982, s. 109] oraz [Cassonem, 1982] można wyodrębnić trzy grupy podejść do problematyki przedsiębiorczości:

- szkołę ponoszenia ryzyka, związaną głównie z koncepcją F. Knighta, odwołującą się do dorobku R. Cantillona,
- szkołę innowacyjną, ukształtowaną głównie na bazie poglądów J. Schumpetera,
- szkołę procesów rynkowych, ukształtowaną głównie według poglądów I. Kirznera.

[Casson, 1982] wyodrębnia dodatkowo koncepcje mieszczące się w nurcie teorii firmy, w którym przedsiębiorczość jest utożsamiana z podejmowaniem decyzji, proponuje także koncepcję, która stanowi syntezę wcześniej wymienionych podejść.

Pierwsza grupa poglądów bazuje na koncepcji F. Knighta, wedle której przyjmując założenie, że na wszystkim można zarabiać (osiągać zysk) wszelką działalność tego typu podzielono na taką, którą można ubezpieczyć na wypadek niepowodzenia oraz taką, której ubezpieczyć nie można. Drugi z wymienionych

rodzajów jest obszarem zainteresowania przedsiębiorców. Nie każdy jednakże może zostać przedsiębiorcą działającym w systemie ryzyka. Może nim zostać osoba posiadająca odpowiednią wiedzę, umiejętności i zdolności. Rekompensatę za ponoszone ryzyko stanowi zysk uzyskany przez przedsiębiorcę, przy czym jest on wielkością nieprzewidywalną, uzależnioną od działań przedsiębiorczych jednostki [Adamczyk, 1996, s. 13].

Według J. Schumpetera – prekursora drugiego z wymienionych ujęć – działania przedsiębiorcze wyrastają z nierównowagi rynkowej, jednocześnie się do niej przyczyniając poprzez tworzenie nowych układów, celów i środków. Przedsiębiorczość stanowi ciągły proces twórczej destrukcji równowagi rynkowej, związanej z wykorzystaniem zasobów w sposób odmienny [Karaś, 2004, s. 69]. Nowy sposób „kombinowania” zasobów może być związany z wprowadzeniem nowego produktu lub produktu o zmiennych właściwościach, zastosowaniem nowej metody produkcyjnej, ekspansją na nowy rynek zbytu, zdobyciem nowych źródeł surowców, wprowadzeniem nowej organizacji. Proces wprowadzania zmian przebiega w 3 etapach („triada Schumpetera”): inwencja – innowacja – imitacja. Inwencja stanowi fakt naukowo-techniczny, który stwarza możliwości innowacyjne. Istnieje nieprzerwany strumień inwencji, które potencjalnie mogą stać się innowacjami. Przez nie dopiero dokonuje się rozwój. Innowacje stanowią niepowtarzalny akt pierwszego zastosowania inwencji w formie nowego rozwiązania – tu widoczna jest ich wyjątkowość. Dalsze upowszechnianie innowacji w postaci adaptacji czy dyfuzji, stanowi element procesu imitacji [Karkowski, 1999, s. 17]. Jedynie owo pierwsze połączenie czynników wytwórczych ma charakter działań przedsiębiorczych. Dokonywanie tego w trakcie normalnego prowadzenia przedsiębiorstwa jest zwykłą rutyną [Schumpeter, 1960, s. 120].

[Kirzner, 1979] – prekursor trzeciej z wymienionych szkół – przyjął odmienny od schumpeterowskiego punkt wyjścia w postrzeganiu roli przedsiębiorcy w procesach rynkowych. Działania przedsiębiorcy przyczyniają się bowiem do zrównowżenia rynku. Tam gdzie dostępne zasoby pozostawiają przestrzeń do udoskonalień poprzez wymianę i produkcję pojawia się szansa na przedsiębiorczy zysk. Przedsiębiorca, wyposażony w specjalny „zmysł wyczulenia”, będzie dążył do odkrywania wspomnianych szans do momentu, gdy zasoby nie zostaną tak realokowane, że rynek osiągnie stan równowagi, który wyeliminuje szanse na zysk i nieefektywność w alokacji zasobów.

Casson stworzył koncepcję ekonomiczną, która z jednej strony stanowiła syntezę dotychczas przedstawionych ujęć, z drugiej zaś – wypełniała dotychczas istniejące luki w teoriach ekonomicznych. Casson postulował odejście od klasycznego mechanistycznego, zdepersonalizowanego ujęcia rynku. Zwracał uwagę w tym kontekście na 2 kwestie stanowiące *novum*:

- różnice pomiędzy uczestnikami rynku dotyczą głównie dostępu do informacji,
- wejście na rynek i działalność przedsiębiorcy wiąże się z ponoszeniem kosztów transakcyjnych.

Przedsiębiorcę – koordynatora zasobów – wyróżnia na tle innych uczestników rynku dostęp do informacji i sposób percepcji danej sytuacji. Nadzwyczajne

możliwości osądu sytuacji pozwalają podejmować przedsiębiorcy ostateczne (judgmental) decyzje o realokacji zasobów, pozwalające na efektywniejsze ich wykorzystanie [Kraśnicka, 2002a, s. 197-198].

Przyczyn zamieszania terminologicznego i pojęciowego związanego z problematyką przedsiębiorczości można także doszukiwać się w związku z występowaniem wielu aktorów biorących udział w grze o nazwie przedsiębiorczość. Na gruncie podejść klasycznych najczęściej przedsiębiorca i jego aktywność były utożsamiane z działalnością właścicielską (kapitalisty). Jednakże stopniowo, wraz ze zmianami w rzeczywistości gospodarczej (np. rozwój spółek akcyjnych, korporacji) zainteresowania naukowców przesunęły się w stronę analizy zachowań menedżerskich, a to przyczyniło się do błędnego utożsamiania funkcji przedsiębiorczych i menedżerskich. Przedsiębiorcą może być jedynie osoba czynnie zaangażowana w proces zarządzania organizacją (nie może nim być zatem bierny akcjonariusz lub właściciel zlecający zarządzanie swoim przedsiębiorstwem „na zewnątrz”), ponosząca ryzyko, również finansowe² (nie może nim być zatem menedżer, który stosownie do przyznanych kompetencji i wyznaczonych zadań, ponosi odpowiedzialność prawną, cywilną i służbową) [Rutka, Czerska, 2005, s. 495].

Wątek przedsiębiorcy pojawia się zatem w myśli ekonomicznej w kontekście wielu funkcji przezeń pełnionych (co stanowi bazę do zróżnicowania w postrzeganiu samego przedsiębiorcy i procesów przedsiębiorczych). [Hebert, Link, 1982, s. 108] wymieniają następujące funkcje (w nawiasie podano nazwiska autorów, spośród wymienionych w pracy, którzy na daną funkcję wskazywali w swoich rozważaniach):

1. Ponoszenie ryzyka związanego z niepewnością (Cantillon, Mill, Knight),
2. Dostarczanie kapitału finansowego (Smith, Ricardo),
3. Wprowadzanie innowacji (Schumpeter),
4. Podejmowanie decyzji (Cantillon, Marshall, Kirzner),
5. Przywództwo (Say, Marshall, Schumpeter),
6. Kierowanie (Say, Mill, Marshall),
7. Organizowanie i koordynowanie (Schumpeter),
8. Własność przedsiębiorstwa (posiadanie zasobów),
9. Zatrudnianie czynników produkcji,
10. Zawieranie kontraktów,
11. Arbitraż (Cantillon, Kirzner),
12. Realokacja zasobów (Kirzner).

W kontekście dotychczasowych rozważań nie powinno zaskakiwać zróżnicowanie w sposobach definiowania terminów „przedsiębiorca” i „przedsiębiorczość”. Ten obszar także można usystematyzować za [Piaseckim, 1997, s. 33] wskazując 3 homogeniczne grupy definicji:

² J.S. Mill uważał ponoszenie ryzyka przez przedsiębiorcę za najważniejsze kryterium odróżniające go od menedżera. J. Schumpeter z kolei uważał, że ryzyko towarzyszy właścicielowi kapitału a nie przedsiębiorcy jako takiemu (podaję za [Maćko, Tyszką, 2001-2002, s. 55]).

- definicje skonstruowane na podstawie funkcjonalnego opisu działań przedsiębiorczych,
- definicje odwołujące się do cech osobowych przedsiębiorcy,
- definicje traktujące przedsiębiorczość jako specyficzny sposób zarządzania (zob. także [Błaszczyk, 2004, s. 64], [Kraśnicka, 2002b, s. 14]).

W funkcjonalnym rozumieniu przedsiębiorczość to proces, w którym następuje inicjowanie lub kreowanie i wprowadzanie zmian. Wiąże się z tym umiejętność dostrzeżenia i wykorzystania możliwości w otoczeniu dających szansę na zysk. Działania te prowadzone są w warunkach braku pewności co do wykorzystania tych możliwości [Kłosowski, Bagiński, 2003, s. 34]. W ten nurt wpisuje się definicja Freya, który mianem przedsiębiorczości określa uruchomienie jakiegoś przedsięwzięcia oraz (lub) jego wzrost, który następuje dzięki zastosowaniu innowacji przez zakładające ryzyko kierownictwo (za [Piasecki, 1997, s. 34]). Według innej definicji z tej grupy przedsiębiorczość stanowi proces kreowania czegoś odmiennego z uwagi na jego wartość, czemu poświęca się konieczny do realizacji tego celu czas i wysiłek, zakładając towarzyszące mu finansowe, psychiczne i społeczne ryzyko oraz oczekując uzyskania nagrody finansowej i osobistej satysfakcji (za [Mendel, 2002, s. 74]). Według [Kraśnickiej, 2002b, s. 14] przedsiębiorczość jest szczególnym rodzajem aktywności ludzi, działających indywidualnie lub wewnątrz organizacji, polegającej na wykorzystaniu pojawiających się w otoczeniu okazji, przez realizację przedsięwzięć (wprowadzania innowacji, tworzenia nowych organizacji lub odnowy już istniejących), które przynoszą efekty ekonomiczne lub pozaekonomiczne ich podmiotom oraz otoczeniu.

Definicje z drugiej grupy opisują przedsiębiorczość przez pryzmat cech osobowości i charakteru osób przedsiębiorczych, wskazując na jej podmiotowy charakter, rozszerzając tym samym jej zakres na różne obszary aktywności (nie tylko gospodarczej). [Słownik Języka Polskiego, 1988, s. 968] definiuje przedsiębiorczość jako posiadanie ducha inicjatywy, rzutkość, zaradność, obrotność. [Okraszewski, Rakowiecka, 2001, s. 35] twierdzą, iż przedsiębiorczość to otwartość na różne wyzwania i umiejętność podejmowania zadań wymagających zaradności, mobilności i produktywności oraz pomysłowych i ryzykownych decyzji.

Do trzeciej grupy można przyporządkować definicje, które traktują przedsiębiorczość jako specyficzny sposób działania kierowniczego. Stevenson, Roberts, Gronsbeck uważają przedsiębiorczość za taki rodzaj menedżerskiego zachowania się, który charakteryzuje pogoń za okazjami z pominięciem zasobów aktualnie kontrolowanych (za [Piasecki, 1997, s. 37]). Gajda z kolei twierdzi, iż przedsiębiorczość to aktywne zachowanie się osób czy organizacji wobec oczekujących ją zadań. Aktywność ta polega z jednej strony na umiejętnym dostosowaniu, a nawet wykorzystaniu istniejących warunków, z drugiej zaś na podejmowaniu działań w celu zmiany tych warunków w pożądanym kierunku (za [Błaszczyk, 2004, s. 66]). W opisywanym nurcie można także umieścić definicję [Kwiatkowskiego, 2000, s. 89-90], który uważa, iż przedsiębiorczość jest podejściem do zarządzania, które zawsze sprowadza się do dysponowania

zasobami. Przedsiębiorczość jest tu postrzegana jako orientacja na identyfikację i operacjonalizację szans bez względu na rozporządzane zasoby.

[Morris, Lewis, Sexton, 1994, s. 17-20], poszukując istoty procesu przedsiębiorczości, zwrócili się w kierunku jej efektu finalnego, prezentując przykłady różnych ujęć obecnych we współczesnych próbach konceptualizacji zjawiska. Materiał prezentuje tablica 1.

Tablica 1

Istota procesu przedsiębiorczości – przykłady różnych ujęć

Tworzenia bogactwa	Wiąże się z podejmowaniem ryzyka i ociąganiem zysku
Tworzenia przedsiębiorstwa	Jej efektem są nowo powstałe przedsięwzięcia, firmy, które wcześniej nie istniały
Wprowadzania innowacji	Uzewnętrznia się poprzez unikalne kombinacje zasobów, które czynią istniejące metody i produkty przestarzałymi
Wprowadzania zmian	Proces przedsiębiorczy pociąga za sobą zmiany przez ocenianie, dostosowanie, modyfikowanie zachowań ludzi, sposobów ich działania, umiejętności, co umożliwia dostrzeżenie i wykorzystanie pojawiających się w otoczeniu okazji
Tworzenia nowych miejsc pracy	Przedsiębiorczość łączy się z zatrudnianiem, zarządzaniem i rozwojem czynników produkcji, obejmujących zwłaszcza siłę roboczą
Tworzenia nowych wartości	Przedsiębiorczość jest procesem tworzenia wartości dla klientów poprzez „eksploatowanie” dotychczas niewykorzystanych okazji
Kreowania wzrostu przedsiębiorstwa i wzrostu gospodarczego	Istotną przedsiębiorczości jest silna i pozytywna orientacja na wzrost sprzedaży, dochodów, aktywów i zatrudnienia
Wykorzystywania okazji	Przedsiębiorczość to proces wykorzystywania – przez jednostki działające indywidualnie lub wewnątrz organizacji – szans dostrzeganych w otoczeniu, niezależnie od tego, jakie zasoby znajdują się obecnie pod ich kontrolą.

Źródło: [Kraśnicka, 2002a, s. 199]

Problematyka przedsiębiorczości, ze względu na wielowątkowość, wieloznaczność i wieloaspektowość wymaga prowadzenia badań literaturowych, zmierzających do systematyzowania wiedzy z tego zakresu, jak i analiz empirycznych. Wydaje się, że w tym zakresie istnieje jeszcze ogromna luka badawcza do wypełnienia. Zaprezentowane w części empirycznej pracy badania potencjału proprzedsiębiorczego studentów studiów dziennych i klimatu wobec przedsiębiorczości w wybranych krajach Europy Środkowowschodniej wpisują się w ten nurt.

Założenia metodyczne badań

Celem przeprowadzonych badań była analiza postaw i zachowań przedsiębiorczych studentów studiów dziennych w wybranych krajach europejskich. Badania przeprowadzono w sześciu krajach (zakres przestrzenny): Litwie, Łotwie, Polsce, Rosji, Ukrainie i Węgrzech. Zakres czasowy przeprowadzonych badań obejmował okres maj-listopad 2006 r. Zastosowano metodę badań częściowych, gromadząc niezbędne dane za pośrednictwem kwestionariusza ankietowego dystrybuowanego wśród jednostek zakwalifikowanych do próby. Procedura doboru próby obejmowała zestaw działań, które miały zapewnić reprezentatywność i diagnostyczność wybranej próby badawczej, co pozwoliłoby na uogólnienie wyników na populację generalną. Dobór jednostek do próby miał charakter losowy. Ustalono, iż minimalna wielkość próby wyniosła 594 studentów w każdym z krajów. Ostatecznie uzyskano zwrot w postaci od 600 (Rosja) do 603 ankiet (Polska).

W prowadzonych rozważaniach przedstawiono deklaracje polskich respondentów, na tle adekwatnych wyborów studentów z pozostałych krajów poddanych badaniu, w wyodrębnionych obszarach tematycznych. Zwrócono także uwagę na istotne statystycznie różnice w deklaracjach polskich studentów w grupach wyodrębnionych według przyjętych kryteriów podziału zbiorowości (na podstawie informacji zebranych w metryczce):

- płeć (warianty: kobieta, mężczyzna),
- typ studiów (warianty: licencjat, magisterskie),
- kierunek studiów (warianty: ekonomiczny, nieekonomiczny),
- etap studiów (warianty: początek, środek, koniec),
- planowane miejsce zamieszkania/pracy po ukończeniu studiów (warianty: miejscowość do i powyżej 50 tys. osób),
- stopień zależności finansowej (warianty: całkowicie zależny, częściowo zależny, całkowicie niezależny),
- doświadczenia biznesowe rodziców (warianty: rodzice prowadzą firmę, rodzice prowadzili w przeszłości firmę, rodzice nie prowadzili nigdy firmy).

Istotność statystyczną różnic w deklaracjach respondentów w wyodrębnionych grupach określano z zastosowaniem testu chi-kwadrat oraz miar na nim opartych (współczynniki: Yule'a, T-Czuprowa, V-Cramera). Rolę pomocniczą w tym zakresie odgrywała również analiza wskaźnika podobieństwa struktur.

W toku prowadzonych badań analizie poddano aktywność proprzedsiębiorczą studentów w obszarze zdobywania w trakcie studiów doświadczeń niezbędnych w toku dalszej aktywności zawodowej. Następnie skoncentrowano się na problematyce pomysłu na własny biznes. Zidentyfikowano zestaw barier, które mogą powstrzymać inicjatywę ankietowanych (badania w tym zakresie prowadzono na grupie studentów deklarujących posiadanie własnego pomysłu na biznes). Na ile skutecznie? Odpowiedzi na to pytanie szukano określając stopień skłonności do założenia własnej firmy. W tym obszarze poszukiwano także czynników decydujących o wyborze konkretnej formy aktywności zawo-

dowej. W końcowej fazie badań skoncentrowano się na grupie studentów, którzy docelowo chcieliby pracować we własnej firmie. Celem tychże badań była analiza postaw (w wybranych obszarach) odnośnie przyszłej działalności gospodarczej.

Aktywność proprzedsiębiorcza

W pierwszym etapie badań analizie poddano kwestie aktywności proprzedsiębiorczej studentów w badanych krajach. Respondentów proszono o określenie się mianem osoby: przedsiębiorczej lub nieprzedsiębiorczej. Skoncentrowano się także na kwestiach aktywności w obszarze zdobywania doświadczeń poza obowiązkowymi zajęciami na uczelni czy związanej z podejmowaniem aktywności zawodowej podczas studiów. Aktywność taka może pobudzać w istotnym zakresie przedsiębiorczość jednostki oraz odgrywać bardzo istotną rolę w procesie kreowania postaw wobec aktywności przedsiębiorczej w życiu zawodowym i pozazawodowym po ukończeniu studiów. Deklaracje respondentów w tym zakresie (z uwzględnieniem wybranych wariantów odpowiedzi) prezentuje tablica 2.

Tablica 2

Aktywność proprzedsiębiorcza studentów

Warianty odpowiedzi	Litwa	Łotwa	Polska*	Rosja	Ukraina	Węgry	mediana	WPS**
Czy uważasz siebie za osobę przedsiębiorczą?								
tak	64,6	75,0	73,2	60,2	79,0	67,3	70,3	81,3
Czy jesteś aktywny/a poza podstawowymi zajęciami na uczelni?								
tak	46,7	49,7	58,7	66,3	54,0	44,1	51,9	77,8
Czy podczas studiów pracowałeś/pracujesz?								
nie	54,6	29,9	<u>48,2</u>	55,6	56,1	55,9	55,1	64,4
tak, w firmie	31,7	59,7	<u>28,4</u>	30,8	35,6	38,1	33,7	
tak, na własny rachunek	13,7	10,4	23,4	13,6	8,2	6,0	12	

* wartość wyboldowana – powyżej mediany, podkreślona – poniżej mediany.

** WPS – wskaźnik podobieństwa struktur.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań

Badani zostali zapytani: Czy uważają się za osobę przedsiębiorczą. 73,2% polskich studentów określiło się takim właśnie mianem. Istotnie statystycznie różnice zanotowano w grupach respondentów wyodrębnionych ze względu na kierunek studiów i doświadczenia biznesowe rodziców. Wyższy odsetek deklarujących swoją przedsiębiorczość niż w Polsce zanotowano na Ukrainie (79% przypadków) i na Łotwie (75% wskazań). Najniższy odsetek wskazań odpowiedniej opcji (60,2%) zanotowano w Rosji.

Jak pokazują deklaracje respondentów w poszczególnych krajach, polscy studenci są bardzo aktywni (co pobudza własną przedsiębiorczość) poza podstawowymi zajęciami na uczelni (sport, koła naukowe, praca charytatywna, wolontariat). W wymieniony powyżej sposób udzielało się 58,7% ankietowanych w naszym kraju. Wyższy odsetek wskazań adekwatnej opcji zanotowano jedynie w Rosji (66,3%). Swoją aktywność poza zajęciami na studiach deklarowało jedynie 44,1% studentów węgierskich (minimum). Wyraźnie zaznacza się wzrost aktywności wraz ze zbliżaniem się do końcowego etapu studiów. Wśród kończących studia swoją aktywność deklarowało aż 80% polskich studentów.

Znaczącą rolę w kreowaniu postaw proprzedsiębiorczych może odgrywać podejmowanie aktywności zawodowej w okresie studiów (podczas wakacji lub roku akademickiego). Do tej kwestii również odniesiono się w trakcie badań. Największą aktywność w tym zakresie deklarowali studenci łotewscy. Tylko 29,9% z nich nie miała wskazanych doświadczeń. Różnica ta jest spora w odniesieniu nawet do relatywnie aktywnych w tym zakresie studentów polskich, którzy w 48,2% przypadków nie podejmowali pracy podczas studiów. Te dwa kraje wyróżniają się na tle pozostałych, dla których odnotowano zbliżony odsetek osób nabywających doświadczenia zawodowe podczas studiów w przedziale od 54,6% (Litwa) do 56,1% (Ukraina). Do ciekawych obserwacji prowadzi analiza struktury zatrudnienia według rodzaju aktywności (praca w firmie i praca na własny rachunek). Zróżnicowanie w tym zakresie jest znaczne (o czym świadczy niski poziom wskaźnika podobieństwa struktur 64,4%).

Studenci litewscy swoje doświadczenie zawodowe zdobywają głównie nie we własnych w firmach (59,7% przypadków), studenci polscy z kolei wyróżniają się na tle studiujących w pozostałych krajach bagażem swoich doświadczeń zawodowych w pracy na własny rachunek (samozatrudnienie, wolny zawód). Doświadczenia tego typu miało aż 23,4% ankietowanych, w porównaniu z np. 6% podejmujących tego typu aktywność studentów węgierskich. Studenci polscy z kolei relatywnie najrzadziej podejmują pracę w innej firmie (28,4% przypadków).

Analizując szczegółowo zbiorowość polskich studentów, można zauważyć, iż istotne statystycznie różnice widoczne są przy uwzględnieniu większości kryteriów jej podziału. Największe różnice – podobnie jak powyżej – zaobserwowano w deklaracjach studentów wraz ze zbliżaniem się do etapu końcowego studiów (wskaźnik podobieństwa struktur 48,3). W fazie końcowej studiów brak jakichkolwiek doświadczeń zawodowych deklarowało jedynie 13% respondentów.

Pomysł na własną firmę – bariery we wdrażaniu

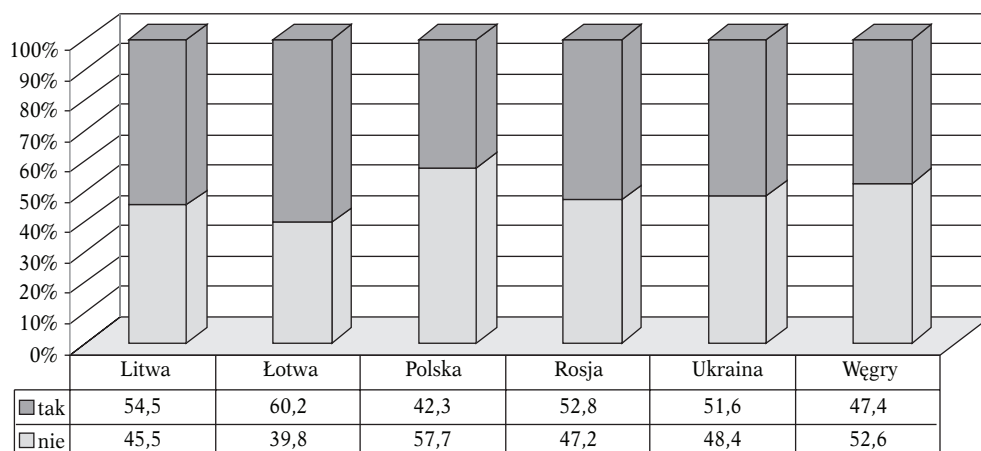
W dalszej części badań skoncentrowano się na problematyce pomysłu na własny biznes. Studia literaturowe z zakresu przedsiębiorczości dowodzą niezbicie, iż stanowi on podstawę działań przedsiębiorczych [Piecuch, 2004, s. 94]. Analiza w tym zakresie przebiegała dwutorowo. Na wstępie określono odsetek studentów deklarujących posiadanie pomysłu na biznes. Dalsze badania prowadzono wyłącznie na wyodrębnionej niniejszym grupie. Miały one na celu

określenie prawdopodobieństwa wprowadzenia pomysłu w życie i wskazanie na związane z tym bariery. Postawione pytania zmierzały do określenia czy studenci:

- wiedzą jak funkcjonuje rynek, na którym chcą operować,
- znają niezbędne formalności związane z założeniem własnej firmy,
- wiedzą jakimi środkami finansowymi w związku z tym muszą dysponować, czy takowe posiadają, a jeżeli nie – czy wiedzą jak je zdobyć.

Respondentów zapytano zatem, czy posiadają pomysł na prowadzenie własnej działalności gospodarczej. Strukturę uzyskanych odpowiedzi prezentuje rysunek 1.

**Rysunek 1. Struktura odpowiedzi respondentów na pytanie:
Czy posiadasz pomysł na założenie własnej firmy (rodzaj działalności)?**

WPS = 82,1 (wskaźnik podobieństwa struktur).

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań

Tylko 42,3% polskich studentów mogło pochwalić się pomysłem na działalność biznesową i był to najniższy zanotowany w grupie badanych krajów odsetek. Na przeciwległym krańcu znalazła się Łotwa. 60,2% studentów z tego kraju deklaruowała posiadanie pomysłu na własną działalność gospodarczą.

Analizując strukturę odpowiedzi polskich studentów w wyodrębnionych grupach należy zwrócić uwagę na istotne różnice ze względu na zależność finansową (posiadanie pomysłu deklaruowało jedynie 34,3% całkowicie zależnych finansowo), płeć oraz etap studiów. Ciekawym wydaje się również fakt, iż 63,5% studentów z grupy przyszłych właścicieli firm już dziś deklaruje, iż posiada pomysł biznesowy (wyraźnie powyżej średniej).

Studentów deklarujących posiadanie pomysłu na własny biznes poddano dalszym badaniom, które pozwoliły na określenie prawdopodobieństwa i wskazanie barier wprowadzenia pomysłu biznesowego w życie. Deklaracje respondentów w tym zakresie prezentuje tablica 3.

Tablica 3

Bariery we wdrażaniu pomysłu na własny biznes

Warianty odpowiedzi	Litwa	Łotwa	Polska	Rosja	Ukraina	Węgry	mediana	WPS
Czy wiesz jak funkcjonuje rynek, na którym chcesz prowadzić swoją działalność?								
tak	68,1	78,8	81,6	71,1	78,5	67,4	74,8	85,5
Czy znasz wszystkie niezbędne formalności związane z założeniem własnej firmy?								
tak	38,4	61,5	<u>33,7</u>	38,0	51,3	37,6	38,2	72,2
Czy wiesz jakimi środkami finansowymi musisz dysponować, aby uruchomić taką działalność?								
tak	68,8	82,4	<u>67,5</u>	70,4	75,4	78,6	72,9	85,0
Czy posiadasz takie środki (jeżeli wiesz)?								
tak	29,2	26,9	<u>4,1</u>	11,4	19,0	9,0	15,2	74,9
Czy wiesz jak zdobyć ów kapitał (jeżeli nie posiadasz)?								
tak	74,4	79,9	<u>61,3</u>	75,9	78,3	68,2	75,2	81,4

* wartość wyboldowana – powyżej mediany, podkreślona – poniżej mediany.

** WPS – wskaźnik podobieństwa struktur.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań

Polscy studenci, relatywnie rzecz biorąc, najlepiej znają specyfikę rynku, na którym mogliby operować, gdyby wprowadzili swój pomysł w życie. Uzyskano pozytywne deklaracje 81,6% respondentów w tym zakresie. Istotnie różnią się deklaracje mężczyzn (88,7% przypadków) i kobiet (77,1% wskazań). Na przeciwnym krańcu, analizując wyniki badań w poszczególnych krajach, znaleźli się studenci węgierscy. Wśród nich 67,4% zadeklarowało, iż wie jak funkcjonuje rynek, na którym chcieliby prowadzić działalność gospodarczą.

Tylko 33,7% ankietowanych w Polsce zna niezbędne formalności związane z założeniem własnej firmy. To odsetek najniższy wśród badanych krajów. W tym zakresie wyraźnie in-plus wyróżniają się Łotwa, gdzie znajomość formalnych procedur zakładania firmy deklaruje 61,5% ankietowanych i Ukraina z odpowiednim wskaźnikiem na poziomie 51,3%. Analiza struktury odpowiedzi uzyskanych w wyodrębnionych grupach polskich studentów wskazuje, iż stopień znajomości formalnych procedur utworzenia firmy jest związany głównie z kierunkiem (42,9% studiujących na kierunkach ekonomicznych deklaruje posiadanie wiedzy w tym obszarze) i etapem studiów, co wskazuje na rolę, jaką w procesie transferu wiedzy z omawianego zakresu powinna odegrać uczelnia.

Wśród studentów polskich zaobserwowano także najniższy odsetek (67,5%) wskazań na posiadanie wiedzy dotyczącej szacunku poziomu środków finansowych niezbędnych do uruchomienia planowanej działalności. Istotne statystycznie różnice zidentyfikowano wśród polskich studentów w grupach wyróżnionych ze względu na kierunek studiów, planowane miejsce zamieszkania/pracy i płeć. Najlepszą wiedzą w analizowanym zakresie, wracając do ujęcia na szczeblu krajów, mogą pochwalić się studenci łotewscy. Adekwatną opcję wybrało 82,4% ankietowanych.

Jedynie 4,1% studentów polskich zadeklarowało posiadanie środków niezbędnych do rozpoczęcia własnej działalności gospodarczej. Ów odsetek można określić zastanawiająco małym w relacji do wcześniejszych deklaracji respondentów na temat stopnia zależności finansowej. W Polsce, Rosji, na Ukrainie i Węgrzech udział w pełni zależnych finansowo był bowiem zbliżony (nieco ponad połowa respondentów), co powinno się przełożyć na podobny odsetek wskazań w analizowanym pytaniu. Tu jednak rozbieżności są znaczne. Na tle wymienionych państw wyróżniają się Litwa i Łotwa. Udział posiadających środki wystarczające do podjęcia planowanej działalności kształtował się odpowiednio na poziomie 29,2% i 26,9%. To z kolei w pełni znajduje potwierdzenie we wcześniejszych deklaracjach respondentów w tych krajach, dotyczących swojej niezależności finansowej (wyraźnie w tych krajach mniejszy odsetek respondentów deklarował swoją pełną zależność finansową od rodziców).

Również wśród studentów polskich zanotowano najniższy odsetek (61,3%) tych, którzy wiedzą jak kapitał niezbędny do rozpoczęcia działalności gospodarczej zdobyć. Co ciekawe poziom wiedzy w tym zakresie jest związany z doświadczeniami biznesowymi rodziców ankietowanych. Tylko 53,3% studentów, których rodzice nie prowadzili nigdy własnej firmy, wie jak kapitał na swoją ewentualną działalność zdobyć. Udział ów diametralnie zwiększa się w grupie studentów, których rodzice posiadają doświadczenie biznesowe i kształtuje się na poziomie ok. 70%. Najwyższy odsetek respondentów, którzy wiedzieli jak zdobyć kapitał na swoją działalność zanotowano wśród studentów łotewskich.

Czynniki determinujące wybór formy aktywności zawodowej

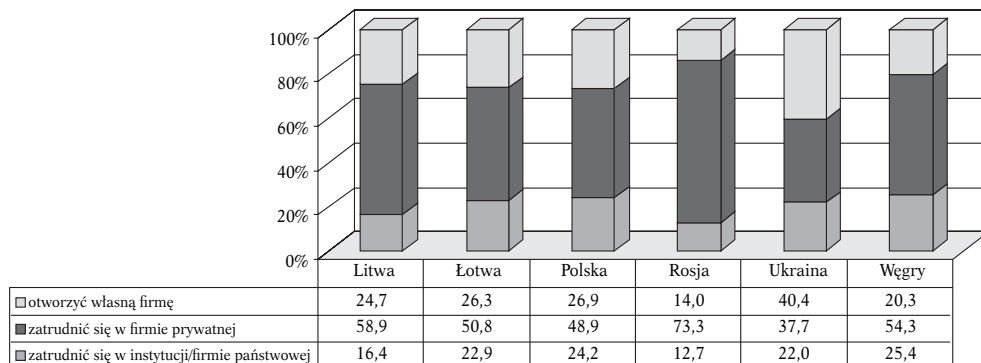
W toku dalszych badań analizie poddano problematykę docelowej formy przyszłej aktywności zawodowej, poszukując odpowiedzi na pytanie, czy wcześniej przedstawione bariery skutecznie powstrzymują inicjatywę przedsiębiorczą studentów. Jedną z przedstawionych do wyboru opcji była własna działalność gospodarcza, obok pracy w firmie prywatnej lub państwowej. Tym samym określono stopień skłonności do założenia własnej firmy wśród studentów z krajów poddanych badaniu. Podjęto także badania mające na celu ustalenie głównych czynników determinujących wybór przyszłej formy aktywności zawodowej. Analiza w tym zakresie prowadzona była w dwóch wymiarach: w całej zbiorowości – co miało na celu wskazanie determinant generalnych – i w wyodrębnionych grupach respondentów wybierających poszczególne formy aktywności na polu zawodowym – co pozwoliło na zidentyfikowanie determinant specyficznych dla danej grupy).

Czy zatem powyżej przedstawione bariery skutecznie powstrzymują inicjatywę naszych studentów? Okazuje się, że nie. Analizie poddano deklaracje respondentów odnośnie docelowej formy przyszłej aktywności zawodowej, wybór ograniczając do 3 opcji:

- zatrudnienie w instytucji/firmie państwowej,
- zatrudnienie w firmie prywatnej,
- otwarcie własnej firmy.

Strukturę deklaracji respondentów prezentuje rysunek 2.

**Rysunek 2. Struktura odpowiedzi respondentów na pytanie:
Po ukończeniu studiów docelowo zamierzam?**

WPS = 64,4

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań

Biorąc pod uwagę analizowane kryterium należy stwierdzić, iż najbardziej „przedsiębiorczy” są studenci ukraińscy. Wśród nich 40,4% w przyszłości docelowo chciałoby pracować we własnej firmie. Wręcz wybuch przedsiębiorczości (oczywiście tej deklarowanej) wydaje się być odpowiedzią młodzieży ukraińskiej na przemiany zachodzące ostatnio w sferze społeczno-gospodarczej w kraju. Na tle analizowanych krajów polska młodzież wypada bardzo dobrze. Inicjatywę docelowego podjęcia własnej działalności gospodarczej zadeklarowało 26,9% respondentów (2 pozycja w hierarchii po Ukrainie). Najniższy odsetek (14%) chętnych do otworzenia własnej firmy zanotowano w Rosji. Studenci rosyjscy widzą się przede wszystkim jako pracownicy firmy prywatnej (73,3% przypadków, w porównaniu z kolejną w hierarchii Litwą, gdzie udział adekwatnej formy ukształtował się na poziomie 58,9% – widoczna jest tu znaczna dysproporcja), nie widzą jednak korzyści z pracy w instytucji/firmie państwowej. Docelowo stanowiska na tym szczeblu chciałoby objąć jedynie 12,7% spośród ankietowanych. Takie stanowisko z kolei chciałoby objąć co czwarty student węgierski. Tu instytucje państwowe są postrzegane jako bardzo atrakcyjne w kontekście przyszłej kariery zawodowej. Instytucja państwowa była także ceniona jako miejsce pracy przez studentów polskich – tu odnotowano równie wysoki udział adekwatnej opcji – 24,2%. Prawie co drugi polski student (48,9%) pragnie jednak zatrudnić się docelowo w firmie prywatnej. Ta forma jest relatywnie rzecz ujmując najmniej atrakcyjna dla studentów ukraińskich (wolą utworzyć firmę prywatną). Wybrało ją bowiem 37,7% ankietowanych.

Różnice w deklaracjach polskich studentów w wyodrębnionych przez pryzmat kryteriów podziału populacji grupach są znaczące. Zwracają uwagę 2 kryteria: doświadczenie biznesowe rodziców ankietowanych (39,5% studentów, których rodzice prowadzą obecnie firmę, chciałaby pójść w ich ślady) oraz

wcześniejsze deklaracje respondentów, w których określali się mianem osoby „przedsiębiorczej” lub „nieprzedsiębiorczej”. 32,8% osób „przedsiębiorczych” pragnie otworzyć własną firmę, podobnego wyboru dokonało jedynie 9,9% „nieprzedsiębiorczych” – oni głównie chcą zatrudnić się w firmie prywatnej – 61,8% przypadków.

Co zdecydowało o dokonanych wyborze? Respondenci mogli wskazać 3 spośród 11 wymienionych czynników. W tabelicy 4 przedstawiono dla każdego z krajów miejsce danej opcji w rankingu oraz jej udział w strukturze odpowiedzi respondentów. Dane zestawiono w ujęciu globalnym, a także wyodrębniając 3 grupy respondentów, biorąc pod uwagę wcześniejsze deklaracje dotyczące przyszłej formy aktywności zawodowej (własna firma, zatrudnienie w firmie prywatnej oraz firmie/instytucji państwowej).

Tabela 4

Czynniki determinujące wybór formy aktywności zawodowej

Opcje	Litwa	Łotwa	Polska	Rosja	Ukraina	Węgry
kryterium: razem						
pewność zatrudnienia i płacy	5 (7,5)	6 (9,4)	4 (12,2)	4 (9,9)	1 (17,3)	2 (14,7)
wyższe zarobki	1 (18,2)	1 (16,6)	2 (16,9)	2 (15,1)	2 (15,0)	1 (17,8)
możliwość szybkiego awansu	9 (5,2)	10 (4,5)	7 (6,3)	7 (7,6)	5 (12,0)	3 (13,1)
wyższy prestiż miejsca pracy	6 (7,2)	4 (10,2)	5 (8,1)	6 (8,6)	6 (8,6)	10 (2,3)
dobra atmosfera w miejscu pracy	4 (12,9)	4 (10,2)	8 (6,0)	5 (8,9)	7 (7,5)	6 (10,0)
mniejszy zakres obowiązków i odpowiedzialności	11 (4,0)	11 (2,8)	9 (3,8)	11 (2,6)	10 (3,5)	7 (7,0)
większy zakres obowiązków i odpowiedzialności	10 (4,4)	7 (7,0)	11 (2,7)	8 (5,1)	8 (4,7)	11 (2,0)
samorealizacja i satysfakcja z pracy	2 (15,2)	2 (16,4)	1 (18,5)	1 (19,0)	3 (12,6)	4 (12,9)
ryzyko utraty własnych kapitałów	7 (6,3)	9 (5,1)	10 (2,9)	9 (5,0)	9 (3,7)	9 (2,9)
nienormowany czas pracy	8 (5,3)	8 (6,6)	6 (7,0)	10 (4,4)	11 (2,9)	8 (6,0)
możliwość podnoszenia swoich kwalifikacji	3 (13,9)	3 (11,1)	3 (15,6)	3 (13,7)	4 (12,2)	5 (11,3)
kryterium: zatrudnienie w instytucji/firmie państwowej						
pewność zatrudnienia i płacy	2 (14,1)	1 (18,0)	1 (32,2)	3 (11,5)	1 (27,4)	1 (20,4)
wyższe zarobki	3 (11,6)	4 (10,8)	8 (4,0)	8 (6,6)	4 (9,6)	2 (17,9)
możliwość szybkiego awansu	10 (4,0)	8 (4,1)	5 (6,1)	9 (4,9)	4 (9,6)	5 (10,2)
wyższy prestiż miejsca pracy	5 (10,0)	2 (16,6)	3 (10,1)	1 (19,2)	3 (12,2)	8 (3,6)
dobra atmosfera w miejscu pracy	3 (11,6)	6 (9,6)	7 (5,2)	5 (9,3)	6 (7,0)	4 (11,5)
mniejszy zakres obowiązków i odpowiedzialności	6 (9,6)	9 (3,8)	5 (6,1)	10 (2,2)	8 (5,5)	7 (7,9)
większy zakres obowiązków i odpowiedzialności	9 (5,2)	7 (5,8)	10 (1,8)	7 (7,1)	9 (2,9)	9 (2,3)
samorealizacja i satysfakcja z pracy	7 (8,0)	4 (10,2)	4 (9,5)	2 (18,7)	7 (6,7)	6 (8,4)
ryzyko utraty własnych kapitałów	8 (6,8)	10 (3,5)	9 (3,4)	11 (1,1)	10 (2,6)	10 (2,8)

cd. tablicy 4

Opcje	Litwa	Łotwa	Polska	Rosja	Ukraina	Węgry
nienormowany czas pracy	11 (2,0)	11 (1,7)	11 (1,2)	6 (7,7)	11 (0,6)	11 (1,0)
możliwość podnoszenia swoich kwalifikacji	1 (16,9)	3 (16,0)	2 (20,2)	3 (11,5)	2 (15,7)	3 (14,0)
kryterium: zatrudnienie w firmie prywatnej						
pewność zatrudnienia i płacy	5 (7,8)	5 (8,3)	6 (7,0)	4 (11,4)	1 (16,9)	2 (16,0)
wyższe zarobki	1 (18,4)	1 (16,8)	1 (20,7)	2 (16,2)	3 (14,6)	1 (16,7)
możliwość szybkiego awansu	8 (6,0)	10 (4,5)	5 (9,3)	6 (8,6)	2 (15,7)	3 (15)
wyższy prestiż miejsca pracy	7 (6,2)	6 (7,9)	4 (9,7)	7 (7,1)	7 (5,1)	11 (1,1)
dobra atmosfera w miejscu pracy	4 (13,5)	4 (11,7)	7 (5,8)	5 (8,9)	6 (7,6)	5 (11,0)
mniejszy zakres obowiązków i odpowiedzialności	9 (3,8)	11 (3,6)	8 (4,3)	10 (2,8)	9 (3,6)	7 (8,0)
większy zakres obowiązków i odpowiedzialności	11 (3,1)	8 (6,2)	11 (1,6)	9 (3,5)	10 (3,2)	10 (1,8)
samorealizacja i satysfakcja z pracy	3 (13,8)	2 (16,3)	3 (16,3)	1 (17,5)	5 (12,4)	6 (10,4)
ryzyko utraty własnych kapitałów	6 (7,5)	7 (6,6)	10 (3,7)	8 (5,5)	8 (3,7)	8 (3,5)
nienormowany czas pracy	10 (3,3)	9 (5,4)	9 (4,0)	11 (2,6)	11 (2,9)	8 (3,5)
możliwość podnoszenia swoich kwalifikacji	2 (16,8)	3 (12,6)	2 (17,6)	3 (15,9)	4 (14,4)	4 (13,0)
kryterium: otworzenie własnej firmy						
pewność zatrudnienia i płacy	10 (2,6)	8 (4,0)	7 (5,3)	11 (0,9)	3 (12,1)	6 (4,4)
wyższe zarobki	2 (22,1)	2 (21,4)	2 (20,9)	2 (16,9)	1 (18,4)	2 (20,8)
możliwość szybkiego awansu	8 (4,1)	7 (4,8)	9 (0,5)	8 (5,0)	5 (9,7)	4 (11,6)
wyższy prestiż miejsca pracy	5 (7,7)	5 (9,1)	8 (2,9)	6 (7,3)	4 (9,9)	7 (4,1)
dobra atmosfera w miejscu pracy	3 (12,6)	6 (8,1)	5 (7,1)	5 (8,7)	7 (7,7)	5 (5,3)
mniejszy zakres obowiązków i odpowiedzialności	11 (1,0)	11 (0,5)	11 (0,3)	10 (1,8)	11 (2,4)	8 (3,1)
większy zakres obowiązków i odpowiedzialności	6 (6,9)	4 (9,3)	6 (5,6)	3 (11,4)	8 (7,2)	10 (2,5)
samorealizacja i satysfakcja z pracy	1 (22,8)	1 (22,2)	1 (30,7)	1 (26,9)	2 (16,0)	1 (24,8)
ryzyko utraty własnych kapitałów	9 (3,1)	10 (3,8)	9 (0,5)	7 (5,5)	10 (4,2)	11 (1,3)
nienormowany czas pracy	4 (11,8)	3 (12,8)	3 (18,0)	4 (10,5)	9 (4,3)	3 (18,9)
możliwość podnoszenia swoich kwalifikacji	7 (5,4)	8 (4,0)	4 (8,2)	8 (5,0)	6 (8,1)	8 (3,1)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Ramy opracowania nie pozwalają na szczegółową analizę rankingów przygotowanych dla każdego kryterium w każdym z analizowanych krajów, dlatego też w aspekcie ponadkrajowym ograniczono się jedynie do analizy z zastosowaniem ujęcia globalnego, zaś na szczeblu determinant dla studentów polskich przeprowadzono szczegółową analizę dla każdej z docelowych form aktywności zawodowej.

Uwzględniając ujęcie globalne należy stwierdzić, iż 4 czynniki odgrywają najistotniejszą rolę przy wyborze formy aktywności zawodowej. Po pierwsze, respondenci zwracają uwagę na poziom osiąganych zarobków. Ten czynnik znalazł się na szczycie hierarchii na Litwie, Łotwie i Węgrzech, oraz na 2 miejscu w rankingu stworzonym dla studentów polskich oraz ukraińskich. Mediana wskaźników struktury z poszczególnych krajów dla tej opcji ukształtowała się na poziomie 16,8%. Równie ważną rolę odgrywa możliwość samorealizacji i osiągnięcia satysfakcji w podejmowanej pracy. Ten czynnik był wybierany, średnio rzecz biorąc przez 15,8% respondentów – znalazł się na szczycie hierarchii w Polsce i Rosji, na 2 miejscu w rankingu dla Litwy i Łotwy oraz na 3 miejscu – dla Ukrainy. Czynnikiem istotnym, uwzględnianym średnio rzecz biorąc przez 13% respondentów przy wyborach w analizowanym zakresie jest także możliwość podnoszenia swoich kwalifikacji. Ów czynnik znalazł się na trzecim miejscu w rankingach utworzonych dla respondentów na Litwie, Łotwie, w Polsce i Rosji. Dla ankietowanych bardzo ważna jest także kwestia pewności zatrudnienia i płacy. Zwraca na nią uwagę 11% ankietowanych. Ten czynnik odgrywa istotną rolę zwłaszcza na Ukrainie (1 miejsce w rankingu – i na Węgrzech – 2 miejsce w hierarchii).

Poniżej przedstawiono kolejne determinanty zhierarchizowane według stopnia ważności (w nawiasie podano medianę wskaźników struktury):

- dobra atmosfera w miejscu pracy (9,5%),
- wyższy prestiż miejsca pracy (8,3%),
- możliwość szybkiego awansu (6,9%),
- nienormowany czas pracy (5,6%),
- większy zakres obowiązków i odpowiedzialności (4,6%),
- ryzyko utraty własnych kapitałów (4,3%),
- mniejszy zakres obowiązków i odpowiedzialności (3,6%).

Oczywiście różne czynniki determinują wybór każdej z form zawodowych. Analiza w tym zakresie zostanie przeprowadzona na grupie studentów polskich. O istotnym zróżnicowaniu opinii respondentów świadczy bardzo niski wskaźnik podobieństwa struktur – 39,2%. Istotne statystycznie różnice zidentyfikowano dla kryteriów podziału populacji: etap i typ studiów oraz doświadczenia biznesowe rodziców.

Studenci pragnący docelowo zatrudnić się w instytucji/firmie państwowej zwracali uwagę głównie na związaną z tym wyborem pewność zatrudnienia i płacy (tę determinantę wybrało 32,2% respondentów). Istotną rolę w wyborze odgrywała także możliwość podnoszenia w miejscu pracy kwalifikacji (tak sądziło 20,2% ankietowanych). Dokonując wyboru zatrudnienia w instytucji państwowej ankietowani zwracali także uwagę na wysoki prestiż, jaki się z tym wiąże. To było istotne kryterium wyboru dla 10,1% ankietowanych.

Studenci chcący zatrudnić się docelowo w firmie prywatnej kierowali się przede wszystkim możliwością uzyskania tamże wyższych zarobków. Tę opcję wybrało 20,7% ankietowanych. Ważnym kryterium wyboru była możliwość podnoszenia swoich kwalifikacji na takim stanowisku. Na ten czynnik zwracało uwagę 17,6% respondentów. Podobne znaczenie (przy odsetku wskazań

16,3%) przywiązywali ankietaowani do samorealizacji i satysfakcji, którą można osiągnąć pracując w firmie prywatnej.

Wyniki badań wskazują, że te same czynniki mają najmniej istotne znaczenie przy wyborze w przypadku zatrudnienia czy to w instytucji państwowej, czy firmie prywatnej. Są nimi:

- większy zakres obowiązków i odpowiedzialności (odpowiednio 1,8% i 1,6% przypadków),
- nienormowany czas pracy (czynnik istotny dla chcących docelowo otworzyć własną firmę (odpowiednio 1,2% i 4,0% wskazań),
- ryzyko utraty własnych kapitałów (odpowiednio 3,4% i 3,7% przypadków).

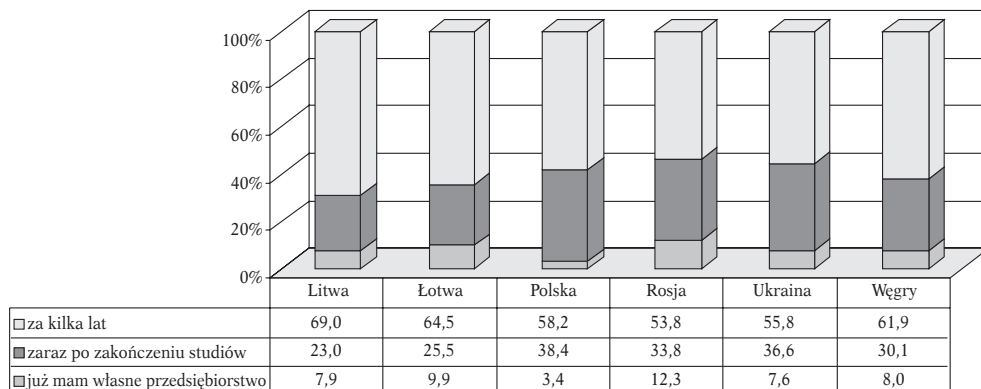
Respondenci, chcący otworzyć docelowo własną firmę, kierowali się przy wyborze przede wszystkim możliwością samorealizacji i osiągnięcia satysfakcji z pracy. Tę opcję wybrało 30,7% ankietaowanych z tejże grupy. Istotną determinantą jest odczucie, iż własna firma zapewni większe zarobki (niż w instytucji państwowej). Tak twierdziło 20,9% ankietaowanych w tej grupie (w porównaniu do 4,0% wybierających zatrudnienie w instytucji państwowej – najniższy odsetek wśród badanych krajów). Ważnym kryterium wyboru w tej grupie respondentów jest nienormowany czas pracy. To był czynnik istotny dla 18% ankietaowanych. Studenci, którzy w przyszłości chcieliby stać się właścicielami firmy, w mniejszym zakresie w kontekście swoich wyborów rozpatrywali: mniejszy zakres obowiązków i odpowiedzialności (0,3% wskazań), możliwość szybkiego awansu oraz, co ciekawe, ryzyko utraty własnych kapitałów (0,5% wskazań).

Własna działalność gospodarcza

Grupą najbardziej interesującą z punktu widzenia przyjętego celu pracy byli studenci, którzy docelowo chcieliby otworzyć własną działalność gospodarczą. Ich właśnie poproszono o ustosunkowanie się do kilku kwestii. Ankietaowanych poproszono o nakreślenie horyzontu czasowego, w którym doszłoby do założenia podmiotu gospodarczego, czy pojawienie się pierwszych zysków. Problematyka zyskowności działalności pojawiła się również w kontekście prawdopodobieństwa bankructwa. Analizie poddano także stopień zaangażowania osobistego w prowadzenie firmy. Niniejszym zidentyfikowano zestaw postaw respondentów odnośnie przyszłej działalności gospodarczej.

Respondentów poproszono o nakreślenie horyzontu czasowego, w którym doszłoby do założenia podmiotu gospodarczego. Brane były tu pod uwagę przede wszystkim dwie możliwości: założenie firmy zaraz po zakończeniu studiów lub po kilku latach od zakończenia studiów po nabyciu doświadczeń zawodowych, które zaprocentują na gruncie własnej firmy. Uwzględniono również sytuację, gdy student już prowadzi działalność gospodarczą (rysunek 3).

**Rysunek 3. Struktura odpowiedzi respondentów na pytanie:
Kiedy chciałbyś podjąć swoją działalność?**

WPS = 80,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań

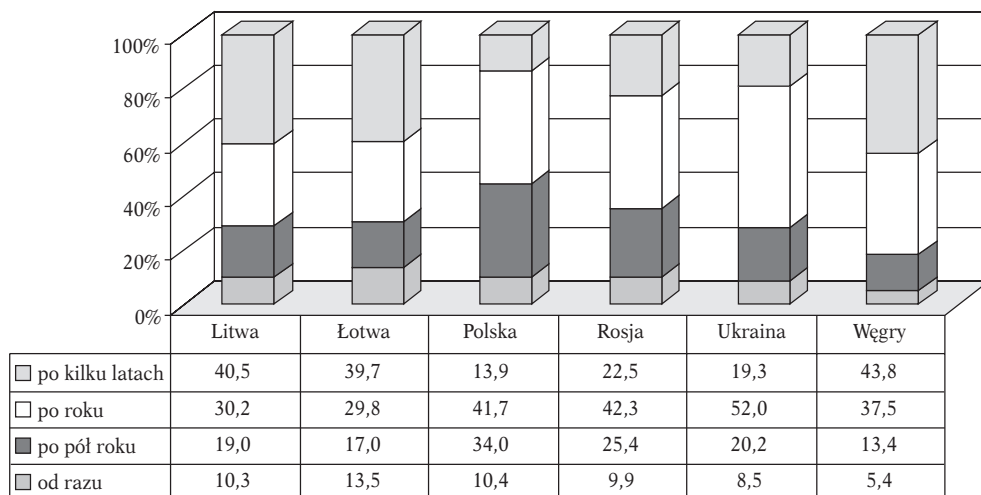
Wśród studentów polskich jedynie 3,4% badanych w trakcie studiów prowadziła własne przedsiębiorstwo. Był to najniższy odsetek wskazań analizowanej opcji. Największy odsetek respondentów posiadających własne przedsiębiorstwo zanotowano w grupie studentów rosyjskich (którzy co ciekawe, relatywnie rzecz biorąc, byli najmniej skłonni ponosić ryzyko podjęcia własnej działalności gospodarczej). Podjęcie własnej działalności gospodarczej zaraz po zakończeniu studiów deklarowało najwięcej studentów polskich – 38,4%. Najbardziej wstrzemięźliwi byli w tym zakresie studenci litewscy, wśród których jedynie 23% myślało podobnie. Tu także zanotowano najwyższy odsetek deklarujących chęć otworzenia firmy dopiero po kilku latach zdobywania doświadczeń na gruncie zawodowym.

Analiza struktury odpowiedzi uzyskanych od polskich studentów w wyodrębnionych grupach wskazuje, iż najistotniejszym czynnikiem różnicującym są doświadczenia biznesowe rodziców. W grupie tych, którzy nie mogą bazować na doświadczeniach rodziców zanotowano bardzo wysoki odsetek (71,2%) respondentów pragnących podjąć działalność po kilku latach po zdobyciu odpowiedniego doświadczenia. Istotnie statystycznie zależności zidentyfikowano dla kryterium: stopień zależności finansowej i etap studiów (wraz ze zbliżaniem się do końca studiów, zwiększa się znacząco udział w strukturze studentów posiadających własne przedsiębiorstwo).

Następnie nakreślono horyzont czasowy pojawienia się pierwszych zysków związanych z prowadzoną działalnością gospodarczą. Wybór ograniczono do 4 opcji – zysk: od razu, po pół roku, po roku, po kilku latach (rysunek 4). Widoczne jest duże zróżnicowanie w deklaracjach respondentów w poszczególnych krajach. Wskaźnik podobieństwa struktur ukształtował się na poziomie 62,4. Mianem największych optymistów można określić studentów polskich. W tej grupie zanotowano najniższy odsetek spodziewających się pierwszych

zysków dopiero po kilku latach (13,9%), najwięcej też, na tle innych krajów, respondentów spodziewa się zysków do pół roku (44,4%). Na drugim krańcu znaleźli się studenci węgierscy, którzy podchodzili do tej problematyki z mniejszą dawką optymizmu lub większą dawką realizmu, nie spodziewając się zbyt szybko pierwszych zysków. Jedynie 18,8% respondentów widziało je w perspektywie półroczna. Zdaniem aż 43,8% ankietowanych w tej grupie pierwsze zyski powinny się pojawić po kilku latach od rozpoczęcia działalności.

Rysunek 4. Struktura odpowiedzi respondentów na pytanie:
W jakim czasie po rozpoczęciu działalności zamierzasz osiągnąć pierwsze zyski?

WPS = 62,4

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań

Respondentów zapytano także: Czy zakładają w swojej działalności możliwość porażki (bankructwa)? (zob. tablica 5) Można tu zaobserwować korelację z powyżej omawianymi wynikami.

Tablica 5

Własna działalność gospodarcza – wybrane zagadnienia

Warianty odpowiedzi	Litwa	Łotwa	Polska	Rosja	Ukraina	Węgry	mediana	WPS
Czy zakładasz w swojej działalności możliwość porażki (bankructwa swojej firmy)?								
tak	75,4	70,7	<u>66,4</u>	80,9	72,1	79,6	73,8	85,6
Czy jesteś skłonny/a poświęcić się całkowicie wykonywanej pracy i obowiązkom jakie niesie ze sobą prowadzenie działalności gospodarczej?								
tak	69,8	63,5	89,9	67,2	90,0	75,0	72,4	73,5

* wartość wyboldowana – powyżej mediany, podkreślona – poniżej mediany.

** WPS – wskaźnik podobieństwa struktur.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań

Analiza deklaracji respondentów potwierdza wcześniej zaobserwowane tendencje. Z optymizmem, a może lekką dozą naiwności, na perspektywę finansowe swojej firmy patrzą studenci polscy (tu istotne statystycznie różnice zidentyfikowano dla grup wyodrębnionych przez pryzmat kryteriów: stopień zależności finansowej, doświadczenie biznesowe rodziców). 66,4% z badanych zakłada w swojej działalności możliwość porażki, studenci węgierscy, a także rosyjscy taką perspektywę dostrzegają w najszerszym zakresie (79,6% i 80,9% badanych).

Analizie poddano także stopień zaangażowania osobistego w prowadzenie własnej działalności. Widoczna jest w tym zakresie wyraźna dysproporcja pomiędzy deklaracjami uzyskanymi w Polsce i na Ukrainie oraz w innych badanych krajach. Studenci z wymienionych wcześniej krajów są skłonni poświęcić się całkowicie wykonywanej pracy i obowiązkom jakie niesie za sobą prowadzenie działalności gospodarczej. Tu jedynie 10% respondentów nie wyraża powyższego poglądu. W pozostałych krajach studenci podchodzą mniej restrykcyjnie do kwestii zaangażowania w pracę (przypisując wyższą użyteczność czasowi wolnemu). Skłonność do całkowitego poświęcenia się wykonywanej pracy deklarowało od 75% (Węgry) do 63,5% ankietowanych (Łotwa). Analizując deklaracje polskich studentów należy zwrócić uwagę na różnice w deklaracjach respondentów związane z etapem studiów. Wraz ze zbliżaniem się do ich końca odsetek skłonnych do całkowitego poświęcenia się pracy rośnie (z 83,1% na początku do 100% na etapie końcowym studiów).

Podsumowanie

Reasumując prowadzone rozważania należy stwierdzić, iż polscy studenci są bardzo aktywni, jeżeli chodzi o obszar zdobywania doświadczeń poza obowiązkowymi zajęciami na uczelni czy związanej z podejmowaniem aktywności zawodowej podczas studiów. Wysoko oceniają oni swój potencjał przedsiębiorczości.

Uzyskane wyniki wskazują na znaczącą lukę w wiedzy polskich studentów odnośnie procedur tworzenia firmy a także możliwości pozyskania źródeł na finansowanie działalności gospodarczej. Istotną rolę odgrywają w tym zakresie uczelnie, które powinny zintensyfikować działania w dążeniu do wypełnienia tej luki i usprawnić proces transferu wiedzy, zwiększając tym samym jego efektywność. Tu istnieje potrzeba zmian. Poniższe znajduje potwierdzenie w innych deklaracjach respondentów. Oceniają oni np. bardzo negatywnie w relacji do deklaracji w innych krajach polski system edukacyjny w kontekście kreowania postaw przedsiębiorczych.

Większość polskich studentów chciałaby w przyszłości pracować w firmie prywatnej. Jednakże, na tle innych badanych krajów, praca w instytucji/firmie państwowej bądź własnej firmie w Polsce jest oceniana jako atrakcyjna. Dokonując wyborów respondenci kierują się głównie możliwością samorealizacji i osiągnięcia satysfakcji z pracy oraz uzyskania wyższych zarobków (tworząc bądź zatrudniając się w firmie prywatnej), możliwością podnoszenia swoich kwalifikacji (w instytucji państwowej bądź firmie prywatnej – nie własnej).

Istotnym kryterium przy wyborze pracodawcy – instytucji państwowej jest pewność zatrudnienia i płacy oraz prestiż stanowiska. Deklarujący chęć otworzenia własnej firmy zwracają także uwagę na możliwość elastycznego kształtowania czasu swojej pracy.

Reasumując ostatnią część prowadzonych rozważań należy stwierdzić, iż polscy studenci są gotowi do podjęcia wyzwań przed jakimi staną rozpoczynając własną działalność gospodarczą (świadomi ogromu pracy i obowiązków stąd wynikających, są skłonni poświęcić się całkowicie swojej działalności). Nie można im odmówić, na tle deklaracji studentów w innych krajach, dużej dozy optymizmu w ocenie perspektyw, gdyż w znaczącym odsetku przypadków swoją aktywność w tym zakresie chcą przejawiać zaraz po zakończeniu studiów, nakreślają, relatywnie rzecz biorąc, krótki horyzont dla pojawienia się pierwszych zysków, z rzadka zakładając możliwość porażki (bankructwa).

Bibliografia

- Adamczyk W., [1996], *Przedsiębiorczość: próba systematyki*, „Przegląd Organizacji” nr 2.
- Baumol W.J., [1968], *Entrepreneurship in Economic Theory*, „American Economic Review” nr 58.
- Błaszczak W., [2004], *Kreatywność i przedsiębiorczość jako cechy współczesnego menedżera*, „Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu” nr 1032, Wrocław.
- Bratnicki M., Kulikowska M., [2000], *Sukcesy i porażki w królestwie przedsiębiorczości*, „Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu” nr 870, Wrocław.
- Casson M., [1982], *The Entrepreneur. An Economic Theory*, Oxford.
- Gawel A., [2005], *Bariery rozwoju przedsiębiorczości w Polsce*, „Przegląd Organizacji” nr 5.
- Hebert R.F., Link A.N., [1982], *The Entrepreneur. Mainstream Views and Radical Critiques*, Praeger Special Studies, Praeger Scientific, New York.
- Karaś M., [2004], *Czynniki wpływające na dostrzeżenie i wdrażanie przedsiębiorczych szans*, „Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu” nr 1045, Wrocław.
- Karkowski T., [1999], *Innowacje i przedsiębiorczość w firmie*, „Ekonomika i Organizacja Przedsiębiorstwa” nr 9.
- Kirzner I., [1979], *Perception, Opportunity and Profit. Studies in Theory of Entrepreneurship*, The University of Chicago Press, Chicago.
- Kłosowski D., Bagiński J., [2003], *Przedsiębiorczość i sposoby jej pomiaru*, „Problemy Jakości” nr 10.
- Kraśnicka T., [2002a], *Przedsiębiorczość jako przedmiot badań ekonomistów*, „Ekonomia” nr 4.
- Kraśnicka T., [2002b], *Wokół pojęcia przedsiębiorczości*, „Przegląd Organizacji” nr 6.
- Kunasz M., [2006], *Zasoby przedsiębiorstwa w teorii ekonomii*, „Gospodarka Narodowa” nr 10.
- Kwiatkowski S., [2000], *Przedsiębiorczość intelektualna*, PWN, Warszawa.
- Maćko A., Tyszka T., [2001-2002], *Uwarunkowania przedsiębiorczości*, „Transformacje” nr 1-4.
- Mendel T., [2002], *Uwarunkowania małej przedsiębiorczości i podejmowania działalności gospodarczej w Polsce w początkach XXI wieku*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Poznaniu” nr 20.
- Morris M.H., Lewis P.S., Sexton D.L., [1994], *Reconceptualizing Entrepreneurship: An Input-Output Perspective*, „SAM Advanced Management Journal” No. 1.
- Okraszewski K., Rakowiecka B., [2001], *Kształtowanie postawy przedsiębiorczości*, „Problemy Jakości” nr 10.
- Piasecki B., [1997], *Przedsiębiorczość i mała firma. Teoria i praktyka*, Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Piecuch T., [2004], *Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości*, „Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu” nr 1030, Wrocław.

- Rutka R., Czerska M., [2005], *Zarządzanie zasobami ludzkimi i kultura organizacji jako uwarunkowanie przedsiębiorczości*, [w:] *Uwarunkowania przedsiębiorczości*, (red.) W. Jaremczuk, PWSZ w Tarnobrzegu, Tarnobrzeg.
- Schumpeter J., [1960], *Teoria rozwoju gospodarczego*, PWN, Warszawa.
- Słownik Języka Polskiego*, [1988], (red.) M. Szymczak, PWN, Warszawa.
- Zaleska M., Owczarz K., [2005], *Bariery rozwoju przedsiębiorczości w Polsce*, „Studia i Prace Kolegium Zarządzania i Finansów SGH” nr 61.

THE ENTREPRENEURIAL ATTITUDES OF STUDENTS: SURVEY FINDINGS

Summary

The article analyzes the entrepreneurial attitudes and behaviors of students in selected European countries. The results of an international study of entrepreneurship among full-time students (SES 2006) are presented, along with a theoretical discussion of entrepreneurship in the context of economic theory. A comparative analysis method is used. The entrepreneurial activities of students and their plans to start their own business in the future are analyzed. Kunasz also looks at barriers to putting these plans into practice and evaluates students' readiness to start their own business. He tries to determine why students opt for a particular type of business activity.

The results obtained in the study indicate that, compared with their counterparts in other European countries, Polish students assess their entrepreneurial potential as high and tend to gain their first professional experiences while still in college. Most of them want to work for a private company in the future; however, the prospect of working in a state institution or running one's own business is also described as attractive. The main criteria in this area include self-fulfillment and job satisfaction, pay, and opportunities for professional growth. Potential barriers include lack of familiarity with procedures for starting one's own company and difficulties in obtaining funds to start up a business. Still, Polish students are optimistic in evaluating their professional prospects and expect that their careers will quickly gain momentum once their prospective businesses get off the ground.

Keywords: entrepreneur, entrepreneurship, enterprise, business activity